

۱۴۰۰

۸ - ۲۰۰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۹.۹.۲



دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی

پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد تاریخ

# ریشه‌های فکری و اجتماعی، و ساختار تشکیلاتی جنبش إخوان المسلمین (۱۹۲۸-۱۹۵۲)

عبداله فرهی

استاد راهنما:

دکتر صادق آئینه‌وند

استاد مشاور:

دکتر سید هاشم آقاجری

۱۳۸۶ / ۷ / ۱۳

تیر ۱۳۸۶

کتابخانه اطلاع‌رسانی  
موسسه مطالعات و تحقیقات  
تاریخی و ادبی

۹۰۹۰۲

## تأییدیه اعضای هیأت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه

### کارشناسی ارشد

اعضای هیأت داوران، نسخه نهایی پایان نامه عبدالله فرهی

تحت عنوان: ریشه های فکری و اجتماعی، و ساختار تشکیلاتی جنبش إخوان المسلمین (۱۹۵۲-۹۲۸)

را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آن را برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد

می کنند.

#### اعضای هیأت داوران

#### نام و نام خانوادگی

#### رتبه علمی

#### امضا

۱- استاد راهنما

دکتر صادق آئینهوند

۲- استاد مشاور

دکتر سید هاشم آقاجری

۳- استاد ناظر

دکتر حسین مفتخری

۴- استاد ناظر

دکتر سید محمدحسین منظورالأجداد

۵- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی

دکتر سید محمدحسین منظورالأجداد

استاد  
استاد مشاور  
دانشیار  
استاد  
استاد  
۱۹۵۲

## دستورالعمل حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهشهای علمی

### دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاستهای پژوهشی دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهشهای علمی که تحت عناوین پایان‌نامه، رساله و طرحهای تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد ذیل را رعایت نمایند:

**ماده ۱-** حقوق مادی و معنوی پایان‌نامه‌ها/ رساله‌های مصوب دانشگاه متعلق به دانشگاه است و هرگونه بهره‌برداری از آن باید با ذکر نام دانشگاه و رعایت آیین‌نامه‌ها و دستورالعملهای مصوب دانشگاه باشد.

**ماده ۲-** انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی می‌باید به نام دانشگاه بوده و استناد راهنما نویسنده مسئول مقاله باشند. تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

**ماده ۳-** انتشار کتاب حاصل از نتایج پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی دانشگاه باید با مجوز کتبی صادره از طریق حوزه پژوهشی دانشگاه و براساس آیین‌نامه‌های مصوب انجام شود.

**ماده ۴-** ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق حوزه پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

**ماده ۵-** این دستورالعمل در ۵ ماده و یک تبصره در تاریخ ۱۳۸۴/۴/۲۵ در شورای پژوهشی دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب لازم‌الاجرا است و هرگونه تخلف از مفاد این دستورالعمل از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری خواهد بود.

طریق مراجع قانونی قابل پیگیری خواهد بود. ۱۳۸۴/۴/۲۵ پ

## حمد و سپاس از آن خداوند جهانیان است.

با تشکر از پدر و مادر عزیزم

که از ادای سپاسی در خور در قالب جملات، سخت عاجز و درمانده‌ام!

[ رَبُّ إِرْحَمُهُمَا كَمَا رَبَّيْنِي صَغِيرًا إِجْزَاهُمَا بِالْإِحْسَانِ إِحْسَانًا وَ بِالسَّيِّئَاتِ غُفْرَانًا ]

و

با تشکر و قدردانی از اساتید ارجمند، آقایان دکتر آئینه‌وند و دکتر آقاجری که ما را در انجام این پایان‌نامه یاری نمودند و با راهنمایی‌ها و جهت‌دهی‌های مناسب، پایان‌نامه را به فرجامی نیکو رسانیدند.

عبداله فرهی

Farrahi20051@yahoo.com

اطلاعات آرن علی  
مستند

## چکیده:

به دنبال ظهور رنسانس غربی و استعمار کشورهای شرقی، از یک سو، و ضعف و سرانجام فروپاشی نظام خلافت از سوی دیگر، جنبش‌هایی در سرزمین‌های اسلامی به وقوع پیوست و انجمن‌هایی شکل گرفت. جنبش الإخوان المسلمین یکی از این جنبش‌ها و بلکه بزرگ‌ترین آن‌ها بود، که در اوایل قرن بیستم در شهر کوچک اسماعیلیه مصر ظهور یافت. إخوانی‌ها به رهبری حسن‌البنای سعی در بیداری ملل مشرق زمین در برابر غرب استعمارگر داشتند. الگویی را که آن‌ها برای اداره جامعه، در برابر الگوهای فکری و وارداتی غرب معرفی می‌کردند، الگویی بود کاملاً بر پایه منابع اصلی اسلام، یعنی قرآن و سنت. آن‌ها اعتقاد به فراگیری قوانین اسلامی داشتند و معتقد بودند که اسلام در تمامی زمینه‌ها، چه اقتصادی، چه سیاسی، چه نظامی و چه فرهنگی دارای احکامی دقیق و فرامینی جهان‌شمول است، که در برابر نیازهای انسان امروز کاملاً پاسخگوست. البته آن‌ها از عدم کارایی اسلام سنت‌گرا در برابر اندیشه‌های نو آگاه بودند و سعی داشتند تا مفاهیم کهن اسلامی را در قالبی نو، بازخوانی کنند و آن‌ها را با مفاهیم جدید منطبق سازند، و مفاهیمی همچون آزادی، برابری، ملی‌گرایی، قانون‌مداری و غیره را که از جریان‌های سوسیالیستی، ناسیونالیستی و لیبرالی به عاریت گرفته بودند، مفاهیمی برگرفته شده از اسلام معرفی کنند.

إخوانی‌ها در بیان اندیشه‌های خود، تا حد زیادی متأثر از جنبش‌های پیشین خود، همانند وهابیت، سنوسیه و جنبش مهدی‌سودانی بودند؛ اما با توجه به ظهور الإخوان المسلمین در محیط شهری، به نظر می‌رسد بیشترین تأثیر را از انجمن‌هایی همانند حزب میهنی، انجمن مصر الفتاة و به‌ویژه انجمن جوانان مسلمان و شخصیت‌هایی همانند سید جمال‌الدین اسدآبادی، محمدعبده و محمد رشید رضا گرفته‌باشد.

پایه‌های اولیه شکل‌گیری الإخوان المسلمین بر اساس تعالیم صوفیانه و تحت تأثیر فرقه حصافیه بنا نهاده شد و اهمیت مسأله اخوت و حتی نام‌گذاری انجمن به الإخوان المسلمین نیز به نظر می‌رسد تحت تأثیر همین تعالیم صوفیانه بوده است.

در غرب، سرآغاز بنیادگرایی اسلامی با نام إخوان المسلمین پیوند خورده‌است و از این انجمن به‌عنوان گروهی تروریستی و خشونت‌طلب یاد شده‌است. همین تبلیغات منفی علیه جنبش‌های اسلامی، در کشورهای استعمارگر، موجب بروز واکنش‌های تندى از جانب مسلمانان شد. کم‌کم جهاد و جنگ به یکی از اهرم‌های اصلی إخوانی‌ها در برخورد با استعمارگران انگلیسی و متجاوزان صهیونیستی به فلسطین تبدیل شد؛ ولی با شکست در جنگ فلسطین و فعال‌تر شدن سازمان ویژه شاهد برخی اعمال خشونت‌آمیز از جانب إخوانی‌ها هستیم.

به‌دنبال سقوط خلافت، ایجاد یک ساختار و تشکیلات نوین مذهبی ضروری به نظر می‌رسید تا بتوان بر پایه آن به احیای نظام خلافت پرداخت. شاید حسن‌البنّا نخستین فردی بود که به اهمیت انجام کار تشکیلاتی پی‌برد و با استفاده از نبوغ خود در امر مدیریت، به سازماندهی انجمن مشغول شد. فعالیت‌های انجمن حتی به مرزهای مصر هم محدود نشد و به سرعت به جذب نیرو در دیگر کشورها مانند سومالی، سوریه، لبنان، سودان، اردن، فلسطین، مراکش، عربستان سعودی، عراق، فرانسه، بحرین و هند پرداخت. انجمن در همان سال‌های اولیه تأسیس جنبش، اقدام به تدوین و انتشار اولین قانون اساسی خود نمود و به ایجاد ستادهای مختلفی برای دستیابی به اهداف خود در زمینه‌های گوناگون مبادرت ورزید. آن‌ها علاوه بر این ستادها، به سازماندهی اعضا در گروه‌های گشت سیار، گردان‌ها و سرانجام سازمان ویژه پرداختند.

**واژگان کلیدی:** اخوان المسلمین، حسن‌البنّا، جنبش، ساختار، ریشه‌های فکری

و اجتماعی

## فهرست مطالب

صفحه	عنوان:
	<b>فصل اول: کلیات</b>
۲	۱-۱- مقدمه.....
۴	۲-۱- تعریف مسأله و بیان سؤال‌های اصلی تحقیق.....
۵	۳-۱- سابقه و ضرورت انجام تحقیق.....
۵	۴-۱- فرضیه‌های تحقیق.....
۵	۵-۱- هدف‌های تحقیق.....
۶	۶-۱- کاربردهای تحقیق.....
۶	۷-۱- روش انجام تحقیق.....
۸	۸-۱- نقد و بررسی منابع و مآخذ اصلی تحقیق.....
۱۸	۹-۱- آشنایی با مفاهیم پایه‌ای تحقیق: مسأله بحران هویت.....

## فصل دوم: نگاهی کلی به مصر در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم

۲۳	۱-۲- شرق مسلمان در برابر غرب استعمارگر.....
۲۶	۲-۲- آشنایی با مسائل، معضله‌ها و بحران‌های درون جامعه مصر.....
۲۶	۱-۲-۲- ویژگی‌های جغرافیایی مصر.....
۲۷	۲-۲-۲- ویژگی‌های تاریخی مصر.....
۳۰	۳-۲-۲- وضع طبقاتی جامعه.....
	۳-۲- آشنایی با جنبش‌ها، انجمن‌ها، احزاب و جریان‌های فکری در آستانه ظهور إخوان- المسلمین.....
۳۹	۱-۳-۲- علل شکل‌گیری جنبش‌های اسلامی.....
۴۰	۲-۳-۲- نهضت و جنبش.....

۴۴ ..... ۲-۳-۳- جمعیت‌های اسلامی

۴۸ ..... ۲-۳-۴- احزاب و جریان‌های فکری

### فصل سوم: ریشه‌های اجتماعیِ اخوان المسلمین

۶۰ ..... ۳-۱- توجه به توده‌ها در برابر استعمار فرهنگی غرب

۶۲ ..... ۳-۲- جوّ فرهنگی قاهره

۶۳ ..... ۳-۳- اسماعیلیه، گاهوارهٔ اخوان المسلمین

۶۴ ..... ۳-۴- بررسی جایگاه طبقاتی اخوان المسلمین

۸۴ ..... ۳-۵- آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)

۸۸ ..... ۳-۶- زنان و اخوان المسلمین

۹۰ ..... ۳-۷- تبلیغات (نشریات)

۹۲ ..... ۳-۸- برخورد اخوان با نظام خدیوی مصر

۹۳ ..... ۳-۹- رهبری فرهمند (کارزماتیک)

### فصل چهارم: ریشه‌های فکری اخوان المسلمین

۹۸ ..... ۴-۱- اسلام و هویت اسلامی حاکم بر اندیشهٔ اخوان المسلمین

۱۰۰ ..... ۴-۲- اسلام‌گرایی (اسلامیسم)

۱۰۲ ..... ۴-۳- علوم اسلامی و علمای مسلمان

۱۰۵ ..... ۴-۴- تصوف

۱۰۶ ..... ۴-۴-۱- تصوف به دنبال سیاست و قدرت جهت تشکیل حکومت

۱۱۰ ..... ۴-۴-۲- نقش تصوف در رشد و گسترش جمعیت اخوان المسلمین

۱۱۷ ..... ۴-۵- سنت‌گرایی

۱۱۷ ..... ۴-۵-۱- بازگشت به سلف صالح

- ۱۱۸ ..... ۴-۵-۲- توجه به قرآن و سنت به عنوان مهمترین منابع فکری.....
- ۱۲۱ ..... ۴-۵-۳- فرقه های مذهبی.....
- ۱۲۱ ..... ۴-۶-۶- بنیادگرایی اسلامی.....
- ۱۲۷ ..... ۴-۶-۱- جهاد مقدس.....
- ۱۲۹ ..... ۴-۶-۲- مسأله ترور و خشونت در اسلام.....
- ۱۳۲ ..... ۴-۷- اندیشه های ناسیونالیستی انجمن.....
- ۱۳۳ ..... ۴-۸- اندیشه های سوسیالیستی انجمن.....
- ۱۳۴ ..... ۴-۹- اندیشهٔ إخوان المسلمین دربارهٔ خلافت و تشکیل حکومت اسلامی.....
- ۱۳۷ ..... ۴-۹-۱- نظام تک حزبی.....
- ۱۳۹ ..... ۴-۹-۲- نظام شورایی و دموکراتیک.....
- ۱۴۱ ..... ۴-۹-۳- پارلمانتاریسم.....
- ۱۴۲ ..... ۴-۱۰- بررسی مهم ترین تحولات تأثیرگذار بر انجمن در سال های پایانی دوران تکوین.....
- ۱۴۲ ..... ۴-۱۰-۱- رهبری جدید.....
- ۱۴۳ ..... ۴-۱۰-۲- انقلاب ژوئیه ۱۹۵۲ م.....

### فصل پنجم: بررسی سیر رشد و ساختار تشکیلاتی إخوان المسلمین (۱۹۵۲ - ۱۹۲۸)

- ۱۴۸ ..... ۵-۱- بررسی چگونگی شکل گیری إخوان المسلمین و رشد تعداد اعضای آن.....
- ۱۵۰ ..... ۵-۲- شعبه های جمعیت إخوان المسلمین.....
- ۱۵۰ ..... ۵-۲-۱- در مصر (شعبه های داخلی).....
- ۱۶۲ ..... ۵-۲-۲- در دیگر کشورها (شعبه های خارجی).....
- ۱۷۱ ..... ۵-۳- بررسی ساختار تشکیلاتی إخوان المسلمین.....
- ۱۹۲ ..... ۵-۳-۱- گشت های سیار (الجواله).....
- ۱۹۶ ..... ۵-۳-۲- گردان ها (الکتاب).....

۲۰۲ ..... ۵-۳-۳- سازمان ویژه ( النظام الخاص )

۲۰۳ ..... ۵-۳-۴- ساختار داخلی شعبه ها

۲۰۶ ..... فصل ششم: نتیجه گیری

## منابع و مآخذ

۲۱۳ ..... منابع و مآخذ فارسی

۲۲۱ ..... منابع و مآخذ عربی

۲۲۵ ..... منابع و مآخذ انگلیسی

۲۲۷ ..... دایرة المعارفها

## پیوستها

۲۲۸ ..... پیوست الف: رشد شعبه ها در مصر

۲۲۹ ..... پیوست ب: سازمان مرکزی إخوان المسلمین در ۱۹۴۰ م.

۲۳۰ ..... پیوست ج: گستره تشکیلاتی إخوان المسلمین در ۱۹۴۰ م.

۲۳۱ ..... پیوست د: سازمان گشت های سیار

۲۳۲ ..... پیوست ه: سازمان إخوان المسلمین در سال ۱۹۳۵ م.

۲۳۳ ..... چکیده انگلیسی

فصل اول:

کلیات

## ۱-۱- مقدمه

برای آشنایی با اصول و ریشه‌های فکری و اجتماعی هر جمعیتی، به‌ناچار می‌بایست به گذشته نگریست. ما با نگاه به تاریخ هر ملتی می‌توانیم به بنیان‌های حاکم بر اندیشه آن جامعه که عوامل سازنده هویت جمعی و بنیان‌های ماهیت و ساختار اجتماعی آن ملت هستند، پی ببریم. در مورد مهمترین شاخص‌های سازنده هویت جامعه‌ای که «انجمن برادران مسلمان» (جمعیت إخوان المسلمین) در آن ظهور یافت، می‌توان گفت که این جامعه، جامعه‌ای:

در مقابل: غربی	←	شرقی
در مقابل: مسیحی و دیگر ادیان	←	اسلامی
در مقابل: عجم (غیر عرب)	←	عربی
در مقابل: مدرن و نوگرا	←	سنت‌گرا

می‌باشد.

در میان این عوامل، آخرین عامل از برجستگی خاصی در این دوره برخوردار است. به دنبال ظهور رنسانس در اروپا، شاهد زایش جامعه نوینی نیز هستیم که روز به روز به سمت جهانی شدن در حرکت است. با وجود شاهد بودن بسترهای محدود و منطقه‌ای در شاخص‌های پیشین، در آخرین شاخصی که شاهد ظهور سنت در برابر مدرنیته و بالاخره اسلام‌گرایی در برابر مدرنیته هستیم، با یک بستر و محدوده جهانی مواجه می‌شویم. جامعه جدید که می‌توان از آن به جامعه مدرن تعبیر نمود، همواره به دنبال بسط و گسترش خود در جوامع قدیم و سنتی بوده و همواره داعیه جهانی شدن داشته است. این جامعه، تمامی جوامع پیشین را سنتی می‌خواند، و در نخستین گام، با استعمار اقتصادی و سپس

استعمار فرهنگی خواستار مدرنیته کردن آن ها می شود و آن ها را دچار بحران های اقتصادی و فرهنگی می کند. مدرنیته کم کم اروپا و سپس آمریکا را فرا می گیرد و بالاخره به رویکرد غالب این کشورها تبدیل می شود و «دموکراسی» به عنوان تنها ایدئولوژی غالب پذیرفته می شود. گروه های سنتی با فاصله گرفتن از عرصه های اجتماعی، به احکام و سنن قدیمی جنبه عبادی و شخصی می دهند. اما با توجه به غلبه داشتن «عقیده فراگیر» در آیین اسلامی و داعیه جهانی شدن توسط این دین، دو ایدئولوژی دارای داعیه جهانی شدن با هم درگیر می شوند و کم کم «اسلام گرایی» در میان ملل اسلامی شکل می گیرد. البته غرب با توجه به سابقه خود در برخورد با مذهبی های مسیحی، آن ها را «بنیادگرا» نامید و از «اسلام گرایی» به «بنیاد گرایی اسلامی» تعبیر نمود و آن را رویکردی ارتجاعی و تندرو معرفی نمود، که به ویژه با شکست نازیسم و فاشیسم در جنگ دوم جهانی و سپس فروپاشی نظام کمونیسم در شرق، به عنوان بزرگ ترین خطر برای غرب و نظام دموکراسی شناخته می شود. آن ها با گسترش «تروریسم» و نظام های تروریستی در سطح جهان، تروریسم را نیز زائیده «بنیاد گرایی اسلامی» دانستند و هم اکنون نیز به جبهه گیری علیه آن مشغولند.

با توجه به اینکه، از اخوان المسلمین در غرب، به عنوان سرآغاز بنیاد گرایی اسلامی یاد می شود، توجه به آن و شناخت این انجمن در عصر حاضر از اهمیت فوق العاده ای برخوردار است. در این پایان نامه، ما با توجه به این عوامل اساسی هویت ساز جمعی و صد البته «غیریت سازی» هایی که موجب شکل گیری و انسجام بخشیدن به این عوامل هویتی شده اند، به بررسی میزان تأثیر آن ها در شکل گیری جمعیت اخوان المسلمین با توجه به عقاید و اصول جمعیت در دوران تکوین، و حوادث تأثیرگذار بر آن ها خواهیم پرداخت.

منظور از دوران تکوین، مرحله اول تاریخ اخوان است. این دوره از زمان تأسیس انجمن به دست حسن البنا در سال ۱۹۲۸م. شروع می شود و با ترور رهبر انجمن در سال ۱۹۴۹ و در ادامه با تسلط افسران آزاد در سال ۱۹۵۲ به پایان می رسد. (نک. خامه یار، ۲۰۰۱: ۶۶)

## ۱-۲- تعریف مسأله و بیان سؤال‌های اصلی تحقیق:

قدرت امپراتوری عثمانی پس از قرن هفدهم کم کم رو به زوال نهاد. با نفوذ کشورهای غربی با شعارهای قومی و مقاصد استعماری در بین ملل مسلمان، کم کم ایدئولوژی‌های ناسیونالیستی رقیبی ظهور یافتند که هویت نژادی-زبانی داشتند. در حالی که، نخبگان ناسیونالیست عرب، توانایی ارائه یک برنامه ایدئولوژیک برای استقرار یک حکومت قانونی را نداشتند. از طرف دیگر شکست سال ۱۹۶۷ م. عرب از اسرائیل و از بین رفتن شخصیت کاریزماتیکی ناصر و به دنبال آن مرگ ناصر در سال ۱۹۷۰ م. به افول اندیشه پان عربیسم منجر شد، و در این شرایط زمینه برای رشد و توسعه ایدئولوژیهای رقیب فراهم گشت. ایدئولوژی‌های عمده جانشین از این قرارند: ۱- سوسیالیسم انقلابی، ۲- لیبرالیسم غربی، ۳- بنیادگرایی اسلامی. ریشه‌های جریان اخیر را بطور عمده باید در اوایل قرن بیستم جستجو نمود. اخوان المسلمین به رهبری حسن البنا نمایندگی بنیادگرایی اسلامی در سرآغاز قرن بیستم را به عهده گرفت. جنبش اخوان المسلمین سعی نموده که یک ایدئولوژی اسلامی ارائه دهد. یک ایدئولوژی که ادعای جامعیت و جهان شمولی در تمام زمینه‌های حیات بشری را دارد. ولی موضع‌گیریها و نوع برخورد آنها در قبال رخدادهای سیاسی جامعه یکسان نبوده و این حوادث در تحولات فکری جنبش تأثیر گذار بوده است. تلاش ما در این پایان نامه بررسی تحولات فکری جنبش چه در حوزه داخلی و چه در حوزه بین‌المللی-با توجه به اوضاع سیاسی- اجتماعی جهان اسلام و به‌ویژه مصر در اولین دوره حیات اخوان المسلمین (۱۹۲۸-۱۹۴۹) می باشد. در این تحقیق سعی می‌شود به چند سوال اساسی پاسخ داده شود:

۱- چرا ایدئولوژی اسلامی در جنبش اخوان المسلمین ظهوری پر رنگ یافت؟ زمینه‌های اجتماعی آن کدام‌اند؟

۲- تعاملات فکری جنبش با دیگر احزاب درون مصر در این دوره چگونه بود؟

۳- میزان نفوذ اخوان المسلمین در میان اقشار و طبقات مختلف جامعه.

۴- بررسی ساختار درونی سازمان اخوان المسلمین.